

**Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda
Birleştirilmesi Meselesi**

The Issue of Combining Haqiqah and Majaz in One Word in Usul al-
Fiqh and Arabic Language

Osman AKTAŞ

Dr. Öğr. Üyesi, Ankara Sosyal Bilimler
Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam
Bilimleri Bölümü Arap Dili ve Belagatı ABD
Ankara /TURKEY
osman.aktas@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0002-9217-6171

Mahmut SAMAR

Doç. Dr. Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi
İslami İlimler Fakültesi, Temel İslam Bilimleri
Bölümü İslam Hukuku ABD
Ankara/TURKEY
mahmut.samar@asbu.edu.tr
ORCID: 0000-0003-0268-9115

DOI: 10.5281/zenodo.6355320

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type: Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 07 Şubat / February 2022

Kabul Tarihi / Date Accepted: 11 Mart / March 2022

Yayın Tarihi / Date Published: 15 Mart / March 2022

Yayın Sezonu / Pub Date Season: Mart / March

Atıf / Citation: AKTAŞ, O., SAMAR, M. (2022). Fıkıh Usulü ve Arap Dilinde Hakikat ve Mecazın Bir Lafızda Birleştirilmesi Meselesi. *Mevzu: Sosyal Bilimler Dergisi*, 7 (Mart 2022): 151-174.

İntihal: Bu makale, iTenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir.

Plagiarism: This article has been scanned by iTenticate. No plagiarism detected.

web: <http://dergipark.gov.tr/mevzu> | <mailto:mevzusbd@gmail.com>

Copyright © CC BY-NC-ND 4.0

Öz

Bu çalışmada esasında Arap dili ve belagatının konusu olmakla birlikte Arapça olması yönüyle nasların doğru bir şekilde anlaşılması ve lafız-mana ilişkisinin ortaya konması bakımından fıkıh usulünde de üzerinde durulan hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi konusu ele alınmıştır. Hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi konusu gerek dilcilerin gerekse de fıkıh usulü âlimlerinin ihtilaf ettikleri bir meseledir. Bahsi geçen ihtilaf, nasların anlaşılmasında ve irade beyanlarının yorumlanmasında farklı yaklaşımlar sergilenmesine yol açmıştır. Bu yönüyle birçok fikhî ihtilafın sebebi olduğu dile getirilmektedir. Bu çalışmanın amacı, öncelikle hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi ile ilgili farklı yaklaşımların fikhî meselelerin hükmünün belirlenmesinde rolünü tespit etmektir. Bu amaçla konuya zemin teşkil etmesi yönüyle öncelikle Arap dili ve belagatı ile fıkıh usulü açısından hakikat ve mecazın anlamı, türleri ve birbirleriyle ilişkisi üzerinde durularak kavramsal çerçeve çizilmeye çalışılmıştır. Ardından her iki alanda bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecaz anlamında kullanılıp kullanılmayacağı ile ilgili görüşlere ve tartışmalara yer verilmiştir. Çalışmada tümevarım ve literatür tarama yöntemleri kullanılmıştır. Bu çerçevede hem Arap dili ve belagatının hem de fıkıh usulünün klasik kaynakları ve çağdaş çalışmaları taranmıştır. Ancak tarama ilgili literatürün tamamını kapsama iddiası taşımamaktadır. Aynı konunun farklı iki disiplinde ele alınış ve tartışılma biçimi incelendiğinden bu çalışmanın disiplinler arası bir çalışma olduğu söylenebilir.

Anahtar Kelimeler: Mecaz, Hakikat ve Mecazın Birleştirilmesi, Fıkıh Usulü, Arap Dili ve Belagatı, Fıkıh-Dil İlişkisi.

Abstract

In this study, the issue of combining haqiqah and majaz in a word is discussed. This issue is actually the subject of Arabic language and rhetoric. In terms of accurate understanding of religious texts and determining the word-meaning relationship, it has also been emphasized in the usul al-fiqh. The issue of combining haqiqah and majaz in one word is an issue that both linguists and fiqh scholars disagree on. This conflict has led to different approaches in understanding religious texts and interpreting declarations of will. In this respect, it is stated that there are many disputes about fiqh. The aim of this

study is primarily to determine the role of different approaches related to the merging of haqıqah and majaz in a word in determining the judgment of intellectual issues. For this purpose, in terms of establishing the basis for the subject, a conceptual framework was tried to be drawn by focusing primarily on the meaning, types and relationship of haqıqah and majaz in terms of Arabic language and usul al-fiqh. Then there are opinions and discussions about whether a word can be used in both areas in terms of both haqıqah and majaz at the same time. Induction and literature screening methods were used in the study. In this context, classical sources and contemporary works of both Arabic language and usul al-fiqh were scanned. However, this scan does not claim to cover the entire literature. Since the way the same subject is handled and discussed in two different disciplines is examined, it can be said that this study is an interdisciplinary study.

Keywords: Majaz, Combining Haqıqah and Majaz, Usul al-Fiqh, Arabic Language and Rhetoric, Fiqh-Language Relationship.

Giriş

Bugün Temel İslam Bilimleri olarak bilinen ilim dallarının yöntemleri farklı olsa da hepsinin temel amacı, Kitap ve sünnet naslarını anlamak ve yorumlamaktır. Ancak İslami ilimler arasında nasları anlama ve yorumlama faaliyetinin en yoğun olduğu disiplin fıkıh usulüdür. Nitekim fıkıh usulü, İslami ilimler içerisinde lafız-mana ilişkisine kapsamlı şekilde yer veren ve buna dayalı olarak bir anlama yöntemi geliştiren tek bilim dalıdır. (Dönmez, "Beyân"). Çünkü naslarda yer bulan her lafız, bir mana ifade etmek için kullanılır ve bu mananın tespiti fikhî hükmün ortaya konmasında önemli bir rol oynamaktadır.

Fıkıh usulü eserlerinde çok erken dönemlerden itibaren görülen lafızların taksimi bu gerçeği ortaya koymaktadır. Fıkıh usulünün dört ana konusundan biri olan naslardan hüküm çıkarma yolları (*turuku'l-istinbât*) farklı açılardan lafızların taksimini ve bu lafızların manaya delaletini ihtiva etmektedir. Bu çerçevede dört kategoride yirmi dört lafız üzerinde titizlikle durulmaktadır. Çünkü lafızların tasnifi, birbiriyle ilişkisi, hiyerarşisi bilinmeden nasların doğru bir şekilde anlaşılması oldukça güçtür. Söz konusu taksime göre ilk sırada "vazolunduğu mana bakımından lafızlar" yer alır. Kapsadığı mana bakımın-

dan veya şümül bakımından lafızlar olarak da bilinen bu kategoride dört lafız türü bulunur. Bunlar; âm, hâs, müşterek ve müevvel lafızlardır. Bunlardan hâs lafız ise emir, nehiy, mutlak ve mukayyed kısımlarına ayrılır. İkinci sırada kullanıldığı mana bakımından lafızlar incelenir. Bu grupta hakikat, mecaz, sarih ve kinaye lafızları yer alır. Üçüncü olarak manaya delaletinin açık veya kapalı olması bakımından lafızlar ele alınır. Bunlar; dördü açık, dördü de kapalı olmak üzere sekiz lafızdan oluşur. Açık lafızlar; zahir, nass, müfesser ve muhkem, kapalı lafızlar; hafi, müşkil, mücmel ve müteşabih olarak sıralanır. Son sırada manaya delaletinin şekli bakımından lafızlar üzerinde durulur. Bu lafızlar da ibarenin delaleti, işaretin delaleti, nassın delaleti ve iktizanın delaleti olmak üzere dört kısımdır. Bu taksim Hanefî/fukahâ metodunu benimseyen usûlcülere aittir. Mütakellimin/Şâfiî usûlcüleri de bu lafızları incelemişlerdir. İki yöntem arasında taksimde, sıralamada vs. bazı farklılıklar söz konusudur (Samar 2020). Ancak her iki yöntemde de mecaz ve bu çalışmanın konusu olan hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi meselesi üzerinde bir şekilde durulduğu görülmektedir.

Yukarıda geçtiği üzere kullanıldığı mana bakımından lafızlar (*vücûhü'l-isti'mâl*) kategorisinde yer alan mecaz, esas itibariyle hakikat ile birlikte incelenmektedir. Dilde bir olgu olarak kabul edilen mecazın manaya delaleti ilk dönemlerden itibaren gerek Arap dili ve belagatında gerekse de fıkıh usulü eserlerinde üzerinde durulan önemli bir konudur. Zira İslami ilimlerin temel iki kaynağını oluşturan Kitap ve sünnet naslarında mecazî kullanımın vuku bulunduğu bilinen bir husustur. Tarihi ve toplumsal bir gereklilik olarak Arapça olan nasların doğru bir şekilde anlaşılması ilk dönemlerden itibaren Müslümanların üzerinde önemle durduğu bir konudur. Bu kapsamda bir dil problemi ve gerçekliği olan mecaz, nasların sahih anlamına ulaşmada asla müstağni kalınacak bir mesele değildir. Nitekim “Kur’an’da mecazın varlığı”nın sorgulanmasıyla başlayan süreçte bu konu ilim adamlarının gündeminden hiç çıkmamıştır. Bu anlamda çağdaş literatürde de her iki alanda mecaz ile ilgili müstakil çalışmalar yapıldığı görülmektedir.¹

¹ Örnek bazı çalışmalar için bkz. Ayran, Şükrü. (2017). “Hanefî Fıkıh Usulcülerinin Hakikat ve Mecaz Anlayışı”. Doktora, İnönü Üniversitesi, Malatya; Sami, İsmetullah. (2018). *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*. İstanbul: İFAV Yayınları; Hakikat Ve Mecaz Tartışmaları, İ. D. (2013). İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları Özel Sayı Makaleleri. *İslami*

Mecazın manaya delaleti ile ilgili tartışma konusu olan bir diğer husus bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecaz manada kullanımının mümkün olup olmadığı meselesidir. Bu tartışmalı mesele, dil bilginlerinin yanı sıra fakihleri ve fıkıh usulcülerini de meşgul etmiştir. Çünkü hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi ile ilgili yaklaşımlar, naslardan hüküm çıkarmada farklı görüşlerin ortaya çıkmasına yol açacak kadar önemli bir dil ve usul sorunu olarak karşımıza çıkmaktadır. Farklı bir tabirle naslarda geçen ve doğrudan nassın ortaya koyduğu hükmün belirlenmesinde etkin olan bir lafzın hakikat manasını da bünyesinde barındıracak şekilde mecaz manada kullanılıp kullanılmayacağı konusu fakihler arasında ihtilafli bir meseledir. Bunu mümkün ve caiz olarak görenler olduğu gibi aksi kanaatte olanlar da olmuştur. Bu da aynı metinden farklı hükümlerin çıkarılmasına yol açmıştır. Bu anlamda konuyla ilgili farklı yaklaşımların sergilenmesi, mezhepler arası ihtilaf sebeplerinden birini oluşturmaktadır.

Bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecaz anlama delalet edecek şekilde kullanılıp kullanılmayacağı meselesinin hem dile bakan hem de fıkıh usulüne bakan yönü bulunmaktadır. Öncelikle meselenin ekseninde “lafız”, “mana” ve “delalet” kavramları olduğu için konu dil ile ilgilidir. Bir diğer ifadeyle tartışma ve ihtilafın malzemesi dil ve belâgat ilmidir. Tartışma ve ihtilafın ehemmiyetine gelince ise konunun fıkıh usulünde daha fazla önem kazandığı söylenebilir. Zira fıkıh usulünde lafızların anlam ve delaletine şerî hüküm bina edilmektedir. Fıkıh usulü terminolojisinde hükmün Şârî'nin hitabı olması dikkate alındığında lafızların manasını ve delaletini tespit etmek Şârî'nin maksadını belirleme çabası olarak değerlendirildiğinden konunun ehemmiyeti kendiliğinden ortaya çıkmaktadır.

İlimler Dergisi, İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları Özel Sayısı, 7-397; Kesgin, Hafsa. (2016). Belâgat İlmindeki Mecâz-Kinâye Kavramlarının Fikhî Hükümlere Etkisi. *Yalova Sosyal Bilimler Dergisi*, 6 (11) , 257-283; Polat, Hüseyin. (2021). el-Burhân fî ulûmî'l-Kur'ân'da Hakikat ve Mecaz. *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* , (13) , 221-252; Yerlikaya, Ünal. (2018). Hanefî Düşüncede Hakikat-Mecâz İlişkisinin Kavranış Biçimine Etkisi Bakımından Sebep-İllet Hüküm İlişkisi. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* , (30) , 48-70; Şâkir, Cemile. (2008). “Vukû'u'l-mecâz fî'l-edilleti'ş-şer'iyye”. Yüksek Lisans, Câmî'atu'l-Melik Hâlid, Abha/Suudi Arabistan.

Hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilip birleştirilemeyeceği meselesine dair telif edilen bu çalışma, meseleyi her iki ilim dalı açısından incelemiştir. Bu şekilde konunun daha geniş bir bakış açısıyla ele alınması amaçlanmıştır.

1. Kavramsal Çerçeve

Fıkıh usulü, şerî delillerden/kaynaklardan hüküm çıkarmaya yarayan kuralları/yöntemleri ve bu yöntemlerin dilsel dayanaklarını ortaya koyan bir ilim dalıdır. Bu nedenledir ki usulcülerin çoğu, eserlerinde lafızlara öncelik vermektedir (İltaş, 2011). Bu kapsamda usul eserlerinin tamamında lafız-mana ilişkisi ve/veya delalet bahisleri bağlamında hakikat ve mecaza önemli bir yer ayrıldığı görülmektedir. Hatta bazı usul âlimleri eserlerine hakikat ve mecaz konusuyla başlamışlardır (Âmidî 2003). Bu açıdan bakıldığında dil, fıkıh usulünün yararlandığı kaynakların başında gelir. Bu nedenle konuyla ilgili usulî tartışmalara geçmeden önce dildeki yerini görmek gerekir.

1.1. Hakikat ve Türleri

Belagat ilminde hakikat, lafızların kendileri için konulmuş/belirlenmiş olan temel/gerçek anlamlarında kullanılmasıdır (Cürcânî, 1991: 350; Kazvînî, 2010: 98; Sa'îdî, 2005: 3/456; Sekkâkî, 1987: 358-61). Hakikatin lugavî, şerî, ıstılâhî ve örfî olmak üzere dört türü vardır (Bulut 2013:189-90). Bir lafzın gerçek anlamında kullanıldığıнын en belirgin örneği lugavî hakikat anlamında kullanılmasıdır. الأسد (aslan) lafzının bilinen hayvan anlamında kullanılması lugavî hakikate bir örnektir. Şerî hakikat ise lafzın dinde kazandığı temel anlamdır. Örneğin الصلاة lafzı dinde rükû ve secde gibi belli şekilleri olan bir ibadetin hakikat anlamıdır (Cürcânî 1403/1983:89-90). İstılâhî hakikat ise lafızların bir meslek veya ilim dalı gibi uzmanlık alanındaki gerçek anlamıdır. الفعل ve الفاعل gibi kavramlar nahiv ilminde kullanılan ıstılâhî hakikate örnektir. Örfî hakikat ise lafzın halkın örfündeki temel anlamında kullanılmasıdır. الدابة lafzının dört ayaklı hayvanlar için kullanılması örfî hakikate bir örnektir (Bulut 2013:190).

1.2. Mecaz ve Türleri

Belagat ilminde mecaz, lafzın gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren bir delil ile birlikte bir ilişkiden dolayı vazedildiği anlamın dışında kullanılmasıdır. Mecaz, lafzın gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren ilişkiye

göre mecaz-ı mürsel ve istiare olmak üzere ikiye ayrılır (Hâşimî 1434/2013:251). Lafzın gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren ilişki benzerlik değilse bu mecaz türü mecaz-ı mürsel olur (Kazvîni 1424/2003:205). Eğer lafzın gerçek anlamında kullanılmadığını gösteren ilişki benzerlikse bu durumda istiare olur (Kazvîni 1424/2003:212).

Mecaz-ı Mürsel: Mecaz-ı mürsel için otuzdan fazla alaka olduğu söylenir. (Bulut 2013:197) Konumuzun dışına çıkmadan, sadece örnek olması bakımından bu alakalardan ikisini zikredebiliriz (Hâşimî 1434/2013:252-53):

Sebebiyet: Sebebin söylenip sonucun kastedilmesidir. رَعَتِ الْمَأْشِيَةَ الْعَيْثَ (sürü yağmuru otladı) örneğinde العَيْثَ (yağmur) lafzı النبات (bitki) anlamında kullanılmıştır. Çünkü yağmur bitkilerin bitmesinin nedenidir.

Müsebbebiyet: Sonucun söylenip sebebin kastedilmesidir. وَيُنَزَّلُ لَكُمْ مِنَ السَّمَاءِ رِزْقًا (Gökten sizin için rızık indirir) (el-Mü'min 40/13). Bu ayette رِزْق (rızık) lafzı yağmur anlamında kullanılmıştır. Bilindiği üzere yağmurlar rızık oluşmasına sebep olur.

Mecazın diğer türü olan istiare kavramına geçmeden önce beyan ilminin önemli bir konusu olan teşbih kavramına kısaca değinmek yararlı olacaktır. Belagat terimi olarak teşbih, aralarındaki ortak özellik veya özelliklerden dolayı benzetme edatı kullanarak veya benzetme edatı takdir ederek iki veya daha fazla şeyin birbirine benzetilmesidir (Muhammed Ahmed Kasım ve Muhyiddîn Dîb 2003:143). Teşbihin benzeyen (müşebbeh), benzetilen (müşebbeh bih), benzetme edatı (edâtu's-şebeh) ve benzetme yönü (vechu's-şebeh) olmak üzere dört unsuru vardır (Hâşimî 1434/2013:219). Örneğin العلم كالنور في الهداية (ilim doğru yolu göstermede ışık gibidir) örneğinde العلم benzeyen, النور benzetilen, ك harfi benzetme edatı, الهداية ise benzetme yönüdür.

İstiare: Bir mecaz türü olan istiarede alaka benzerliktir; fakat istiarede müşebbeh, benzetme edatı ve benzetme yönü zikredilmeyerek sadece müşebbeh bih zikredilir (Hâşimî 1434/2013:258). Örneğin رأيت أسداً في المدرسة (okulda bir aslan gördüm) cümlesinde istiare vardır. Bu cümlenin aslı ise رأيت رجلاً شجاعاً (okulda aslan gibi cesur bir adam gördüm) cümlesidir. Asıl cümlede müşebbeh, benzetme edatı ve benzetme yönü zikredilmeyerek istiare yapılmıştır.

1.3. Kinaye

Konumuzla doğrudan ilgili olan bir diğer belagat terimi ise kinayedir. Belagat terimi olarak kinaye, bir lafzın gerçek anlamına da gelebilecek şekilde kendisi için konulan/belirlenen gerçek anlamının dışında kullanılmasıdır (Kazvîni, 2010: 111). Kinaye ile mecaz arasındaki fark, mecazda lafzın gerçek anlamında kullanılmasına engel teşkil eden bir karinenin bulunması, buna karşılık, kinayede lafzın hem gerçek anlamında hem de gerçek anlamının dışında kullanılabilir olmasıdır. Örneğin *زَيْدٌ طَوِيلُ النَّجَادِ* (Zeyd'in kılıç bağı uzundur) cümlesinde bir kişinin kılıç bağının uzun olması aynı zamanda kendisinin de uzun boylu olmasını, uzun boylu olması ise genellikle cesur ve kahraman olmasını gerektireceğinden Zeyd'in kahraman ve cesur olduğu kinaye yoluyla ifade edilmiştir; fakat bununla birlikte sadece onun uzun boylu olduğu anlamı da ifade edilmiş olabilir. es-Seyyid Ahmed el-Hâşimî (1878-1943) *Cevâhiru'l-belâğâ* adlı eserinde kinayenin bazı durumlarda gerçek anlamında kullanılmayacağını belirtir (Hâşimî 1434/2013:288). Bu görüşüne örnek olarak da *وَالسَّمَوَاتِ مَطْوِيَّاتٍ فِي يَمِينِهِ* "Gökler de O'nun kudretiyle dürülmüştür" (ez-Zümer 39/67) ve *الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى* "Rahmân Arş'a kurulmuştur" (Altuntaş ve Şahin 2011:Tâ hâ 20/5).

Kinaye, bir ifadenin kapalı bir şekilde anlatılmasıdır. Bu anlamda kinaye, sarâhatin (açıklığın) zıddıdır. Bazı durumlarda sözün kinayeli bir şekilde söylenmesi, açıkça ifade edilmesinden daha etkili olabilmektedir. Sözün açık bir şekilde söylenmesinin uygun olmadığı durumlarda kinayeli ifade biçimine başvurulduğu durumlar olabilir. Ayrıca sözün açık bir şekilde ifade edilmesinin sözü söyleyeni veya muhatabı zor durumda bırakabileceği durumlarda da kinayeye başvurulur (Bulut, 2013: 211).

Kinaye ile ilgili bazı âyetler:

... فِي قُلُوبِهِمْ مَرَضٌ... "Kalplerinde hastalık vardır..." (ez-Zümer 39/67). Bu âyette kalplerdeki hastalıktan kastedilen nifaktır (Bolelli, 2013: 183).

... يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا إِذَا نَكَحْتُمُ الْمُؤْمِنَاتِ ثُمَّ طَلَقْتُمُوهُنَّ مِنْ قَبْلِ أَنْ تَمْسُوهُنَّ فَمَا لَكُمْ مِنْ عِدَّةٍ تَعْتَدُونَهَا... "Ey iman edenler! Mü'min kadınları nikâhlayıp, sonra onlara dokunmadan (cinsel ilişkide bulunmadan) kendilerini boşadığınızda, onlar üzerinde sayacağınız bir iddet hakkınız yoktur..." (Altuntaş ve Şahin 2011:el-Ahzâb 33/49) Bu âyette dokunmadan kastedilen, cinsel ilişkidir.

...*وَلَا تَجْعَلْ يَدَكَ مَغْلُولَةً إِلَىٰ عُنُقِكَ وَلَا تَبْسُطْهَا كُلَّ الْبَسْطِ... "Elini boynuna bağlama, tamamıyla da açma..."* (el-İsrâ 17/29) Bu âyette, eli boyna bağlamaktan kastedilen cimrilik, eli tamamıyla açmaktan kastedilen ise müsrifliktir.

2. Hakikat ve Mecazın Birleştirilmesi

Bir lafzın hakiki ve mecaz manayı aynı anda ifade etmek üzere kullanılmasına fıkıh usulü literatüründe *el-cem' beyne'l-hakîka ve'l-mecâz* ve bazen de *'umûmu'l-mecaz* denmektedir. Bunun caiz/mümkün olup olmadığı hem dilciler hem de usulcüler arasında tartışılmıştır.

2.1. Arap Dili ve Belagatında Hakikat ve Mecazın Birleştirilmesi

Gerek nahiv gerek belagat eserleri olsun, dil kitaplarında bir lafzın aynı anda hem hakiki hem de mecaz anlamına gelebilmesi durumu *الْجَمْعُ بَيْنَ الْحَقِيقَةِ وَالْمَجَازِ* kavramıyla ifade edilir (Abbâs Hasan, t.y.: 2/565; Avnî, t.y.: 3/214; Desûkî, t.y.: 3/259; Hanefî, t.y.: 1/422; İbn Hişâm, 1985: 586; Sibân, 1997: 1/46; Subkî, 2003: 2/207). Belagat âlimleri mecazı tanımlarken, hakiki anlama gelmesine engel teşkil eden bir karineden bahsederler. Kinayeyi tanımlamalarında ise bir lafzın, vazedildiği anlama gelmesinde bir engel bulunmama kaydını düşerek, vazedildiği anlamın dışında kullanılması durumunu belirtirler. Dolayısıyla belagat ilmi açısından bir lafzın aynı anda hem hakikat hem mecaz anlamda kullanılması meselesi, mecazdan ziyade kinaye kavramıyla ilgilidir. Usulcüler olarak adlandırılan fıkıh veya fıkıh usulü âlimleri ise bir lafzın aynı anda hem hakikat hem mecaz anlamda kullanılması meselesini genellikle *'umûmu'l-mecâz* veya *el-cem' beyne'l-hakîka ve'l-mecâz* kavramıyla ifade eder ve mecaz bahsinde ele alırlar. Nitekim Ziyâuddîn İbnü'l-Esîr (ö. 637/1239) *el-Meselü's-sâir fi edebi'l-kâtib ve'sâ'ir* adlı eserinde fıkıh âlimlerinin hakikat ve mecazın bir lafızda cem' edilmesi konusunu kinâye bahsinde değil de mecaz bahsinde ele aldıklarını ifade eder (İbnü'l-Esîr t.y.:3/63).

Belagat âlimleri hakikat ve mecazın bir lafızda cem' edilmesi meselesini kinaye bahsinde ele aldıkları için, belagat âlimlerinin kinaye bahsini ele alırken ortaya koydukları farklı yaklaşımların zikredilmesinin yerinde olacağı kanaatindeyiz.

Yaptığımız araştırmalarda bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecaz anlamına gelecek şekilde kullanımını açıkça caiz gören dil âliminin İbnü'l-

Esîr olduğunu gördük. İbnü'l-Esîr, *el-Meselu's-sâir fî edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir* adlı eserinin kinaye bahsinde hakikat ve mecaz anlamın bir lafızda aynı anda bulunabileceğini; fakat bunun için hakikat ile mecaz arasında ortak bir vasfın bulunması gerektiğini ifade eder. İbnü'l-Esîr'e göre örneğin ... *أَوْ لَأَمْسْتُمْ النَّسَاءَ* "ya da kadınlara dokunduğunuzda (kadınlarla cinsel ilişki kurduğunuzda)..." (en-Nisâ 4/43) âyetinde *لَأَمْسَ* fiili hem cimâ' hem de ten teması anlamına gelebilir. İki anlam arasındaki ortak vasfı, dokunmaktır. Yine İbnü'l-Esîr'e göre *وَتِيَابَكَ فَطَهِّرْ* "ve elbiseni (kalbini) temizle (temiz tut)" (el-Müddessir 74/4) ayetindeki *تِيَاب* kelimesi ile kinayeli bir şekilde "kalp" kastedilmiştir. *تِيَاب* lafzının aynı anda hakiki anlamıyla elbise, mecaz anlamıyla kalp anlamında kullanılmasına engel teşkil eden husus ise elbise ile kalp arasında ortak bir vasfın bulunmamasıdır (İbnü'l-Esîr t.y.:3/50-53).

Yaptığımız araştırmalarda belagat âlimleri arasında bir lafızda aynı anda hakikat ve mecaz anlamın cem' edilmesine açıkça karşı çıkan âlimin Yahya b. Hamza b. Ali b. İbrahim el-'Alevî (ö. 745/1344) olduğunu gördük. 'Alevî, *et-Tirâz li esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz* adlı eserinde bir lafzın aynı anda hem hakikat hem mecaz anlamında kullanılmasının imkânsız olduğunu belirtir. Bu durumu, isbât ve nefyin aynı anda bir yerde bir arada bulunmasının imkânsızlığı hükmü ile gerekçelendirir ('Alevî 1423/2002:1/55-56). Sekkâkî (ö. 626/1229) *Miftâhu'l-'ulûm* adlı eserinde mecaz ile kinaye arasındaki farkı belirtirken, kinayede lafız itibarıyla hakikat anlamın kastedilmesine bir engel bulunmadığını ifade eder (Sekkâkî 1987:403). Kanaatimizce Sekkâkî'nin lafız itibarıyla kaydını düşmesindeki maksat, açık bir şekilde ortaya konulmamıştır.

Abdulkâhir el-Cürcânî (ö. 471/1078-79) ise *Delâilu'l-i'câz* adlı eserinde kinayeli anlamın lafız itibarıyla değil, anlam üzerinde düşünme yoluyla anlaşılabilirliğini belirtir. Cürcânî, *هُوَ كَثِيرٌ رَمَادُ الْقَدْرِ* (o, tenceresinin külü çok olandır/onun tenceresinin külü çoktur) ifadesinin lafız itibarıyla değil, düşünme yoluyla anlaşılabilirliğini ifade eder. Bu lafzın anlamını düşünürken de lafzın, övgü maksadıyla söylendiğinin göz önünde bulundurulacağını, dolayısıyla buradaki maksadın hakiki anlamıyla kişinin çok külünün olduğunun anlaşılamayacağını belirtir (Cürcânî, 1992: 431). Mezkûr ifadelerden biz, Cürcânî'nin hakikat ve mecaz anlamın bir lafızda cem' edilebileceği kanaatine sahip olmadığını anlıyoruz.

Ahmed b. Mustafa el-Merâğî (ö. 1371/1952), *'Ulûmu'l-belâğa el-beyân el-me'ânî el-bedî'* adlı eserinde kinayeyi tanımlarken, lafzın vazedildiği anlamda da kullanılabilmesi bakımından kinayenin hakikat de olabileceğini belirtirken, bu kullanımın lafzın zâtı itibarıyla değil, kastedilenin lafzın lâzım-ı manası olduğunu ifade eder (Merâğî, 1993: 301). Merâğî'nin kinayeyi bu şekilde tanımlamasının, Cürcânî'nin yaklaşımına yakın bir yaklaşım olduğu görülmektedir. O da Cürcânî gibi kinayede hakikat ve mecaz anlamın tespit edilmesinde asıl olan lafzın kendisi değil, lafzın delalet ettiği anlamın olduğu düşüncesindedir.

Yaptığımız araştırmalarda Hatib el-Kazvî'nin (ö. 739/1338) hakikat ve mecaz anlamın bir lafızda cem' edilmesini caiz görmediğine dair bir görüşüne rastlayamadık; fakat Kazvî'nin *el-Îdâh fî 'ulûmi'l-belâğa* adlı eserini tahkik eden Muhammed 'Abdü'l-Mün'im Hafâcî, Kazvî'nin bir lafızda hakikat ve mecazın cem' edilmesini caiz görmediğini belirtir (Kazvîni, 2003: 2/145). Hâmid Avnî, *el-Minhâcu'l-vâdih li'l-belâğa* adlı eserinde Kazvî'nin hakikat ve mecazın bir lafızda cem' edilmesini caiz görmediğini belirtirken Kazvî'nin eserinde böyle bir görüşün vârid olmadığını ifade eder (Avnî, t.y.: 3/327). Bahaüddin es-Subkî, Kazvî'nin *Telhîsu'l-miftâh* adlı eserine şerh olarak yazdığı *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh* adlı eserinde Kazvî'nin kinaye kavramını "lafzın kendi anlamında da kullanılmasının caiz olacağı şeklinde lâzım-ı manasında kullanılması" şeklindeki tanımının, hakikat ile mecazın bir lafızda cem' edilmesi anlamına gelmediğini belirtir (Subkî, 2003: 2/207).

Ahmed el-Hâşimî, *Cevâhiru'l-belâğa fî'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'* adlı eserinin kinaye bahsinde, konunun hususiyetinden dolayı bazen aslî anlamın kastedilmesinin imkânsız olduğunu belirtir. Hâşimî'ye göre örneğin الرَّحْمَنُ عَلَى الْعَرْشِ اسْتَوَى *"Rahman arşa istivâ etti"* (Tâhâ 20/5) ayetinde kastedilen anlam hükmetmedir (Hâşimî, 2013: 288). Abdurrahman Habenneke (1927-2004) ve Merâğî de bu konuda tıpkı el-Hâşimî gibi düşünmekte ve kinayede bazen konunun hususiyetinden dolayı asıl anlamın kastedilmesinin imkânsız olabileceği kanaatindedirler (Habenneke, 1996: 2/135; Merâğî 1993:302). Hâmid Avnî, طَوِيلُ النَّجَادِ (kılıç bağı uzun) örneğinde olduğu gibi bir lafzın aynı anda hem vazedildiği anlamda hem de vazedildiği anlamın dışında kullanılabilceğini ifade eder. Avnî, Hâşimî'nin yukarıda zikrettiğimiz görüşüne yakın bir şekilde kinayede bazen gerçek anlamın imkânsız olduğundan bahseder.

Avnî'ye göre örneğin *رَدَائِهِ وَكَرَمُ تَحْتِ رَدَائِهِ* (asalet onun cübbesinin iki yanı arasında, cömertlik de onun hırkasının altında) ifadelerinde asalet ve cömertliğin hırkanın içinde olması imkânsız olduğundan bu örneklerde lafızlar hakikat anlamlarının dışında kullanılmıştır (Avnî, t.y.: 1/149-150).

Hasan b. İsmail el-Cunâcî ise kinaye konusuna farklı bir şekilde yaklaşarak kinayenin hakikat ile mecaz arasında vasıta olduğunu, lâzım-ı manasının kastedilmesi dolayısıyla hakikat olmadığını, hakikat anlamına engel teşkil edecek bir karinenin bulunmamasından dolayı da mecaz olmadığını ifade eder (Cunâcî, t.y.: 58).

İleride de görüleceği üzere fıkıh usulünde *'umûmu'l-mecâz* ve *el-cem' beyne'l-hakîka ve'l-mecâz* kavramları ile ilgili özellikle modern dönemde yapılan çalışmalarda kavram kargaşasının yaşandığı görülmektedir. Esasen nahiv ve belagat eserlerinde de *'umûmu'l-mecâz* kavramundan bahsedilir, ama iki kavramın genellikle birbirinden ayırt edildiği görülmektedir. Öyle ki bir belagat konusu olan *tağlîb* bahsinde zikredilen örneklerin *'umûmu'l-mecâz* kategorisinde değerlendirildiği belirtilmektedir. Tağlîb ise aralarındaki uyum veya başka bir ilgiden dolayı bir lafzın başka bir lafzı anlamı ile birlikte kapsayacak şekilde kullanılmasıdır. Tağlîb konusuna verilen en meşhur örnekler *الأَبَوَانِ* (anne ve baba), *مَشْرِقَيْنِ* (doğu ve batı) ve *فَمَرَيْنِ* (ay ve güneş) kelimeleridir. Hz. Meryem için müzekker siyganın kullanıldığı *وَكَانَتْ مِنَ الْغَائِبِينَ* "O itaat edenlerdendi" (et-Tahrîm 66/12) âyeti ile İblis'in melekler taifesiyle birlikte zikredildiği *فَسَجَدُوا إِلَّا إِبْلِيسَ* "İblis hariç hepsi secde etti" (el-Bakara 2/34) âyeti, tağlîb konusu için zikredilen örneklerdendir (Desûkî, t.y.: 2/70; İbn Hişâm, 1985: 900-901). Belagat âlimlerinin tağlîb konusunda hakikat ve mecazın birleştirildiğini iddia ve ifade ettiklerine rastlanılmamıştır. Esasen tağlîb konusunda hakikat ve mecazın birleştirilmesi olgusunun var olmadığı açık bir şekilde ortadadır.

2.2. Fıkıh Usulünde Hakikat ve Mecazın Birleştirilmesi

Fıkıh usulünde asıl olan bir lafzın hakiki manasında kullanılmasıdır. Bu nedenle hakiki manaya göre anlama imkânı varsa mecazî manaya göre yorum yapılmaz. *Mecelle'*deki ifadesiyle "Kelamda asıl olan manayı hakikidir" (Mecelle, md. 12). Ancak hakiki manaya göre anlam vermeyi veya yorumlamayı engelleyen bir durum varsa lafza mecazî mananın hükmü verilir. "Kelâmın i'mali ihmalinden evladır (Mecelle, md. 60) ve "Manay-ı hakiki müteazzir

olduk da mecaza gidilir (Mecelle, md. 61)" kaideleri bunu ifade etmektedir. Fıkıh usulünde mecazın hükmü bu şekildedir. Ancak hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi konusu mahiyet ve hüküm açısından tartışmalıdır.

2.2.1. Hakikat ve Mecazın Birleştirilmesi Probleminin Fıkıh Usulü Literatüründeki Yeri

Konuyla ilgili tartışmalara geçmeden önce literatürde ve özellikle de çağdaş çalışmalarda bir kavram kargaşası yaşandığını belirtmek gerekir. Hakikat ve mecazın birleştirilmesi ile mecazın umurunun karıştırıldığı sıklıkla karşılaşılan bir durumdur. Kimi çalışmalarda iki farklı mesele olarak ele alınsa da gerek tasavvur gerek örneklendirme gerekse de tahlil edilmesi konularında iki meselenin karıştırıldığı görülmektedir. En önemlisi de konu, iki mesele arasındaki fark ortaya konmadan ele alınmaktadır. Bazen de iki meselenin aynı kabul edilerek işlenmesi söz konusudur (Zuhaylî, 2006: 2/16; Sami, 2018; Ayran, 2017: 89). Örneğin *el-Vecîz fî usulî'l-fıkhî'l-İslâmî* eserinde Mustafa Zuhaylî, hakikat ve mecazın birleştirilmesi ve mecazın umuru şeklinde iki ayrı başlık altında meseleyi inceler. Ne var ki verdiği örneklere bakıldığında bazılarının başlıkla uyumsuz olduğu anlaşılmaktadır. "Allah size, çocuklarınız hakkında, erkeğe iki kadın payı kadar (vermenizi) emreder." âyetinde geçen çocuklarınız (أولادكم) lafzını hakikat ve mecazın birleştirilmesine örnek vermesi burada zikredilebilir. Oysa bu örnek mecazın umumuna uygun düşer (Zuhaylî, 2006: 2/16). Hatta bu ayetteki lafız (أولادكم), müşterek lafzın umumuna örnek verilmektedir. Nitekim konuyu müşterekin umuru ve genel anlamda umum bahisleri kapsamında tartışan usulcüler de söz konusudur. Gazzâlî ve Basrî gibi ilk dönem kelamcı usulcüler bunlar arasındadır (Basri, 1403: 1/301; Gazzâlî, 2012: 2/141).

Fıkıh usulü literatüründe konuyla ilgili tartışmalar çerçevesinde gündeme gelen bu iki mesele (*umumü'l-mecaz* ve *el-cem' beyne'l-hakika ve'l-mecâz*) esasında bazı noktalarda kesişmektedir. Zira her iki mesele de dilsel bir gerçeklik olan hakikat-mecaz olgusuyla ilgilidir. Bu anlamda bir lafzın hakikat manasını da kapsayacak şekilde mecaz manada kullanımını *umumü'l-mecaz*, kapsayıcılık olmadan her iki manaya aynı anda gelecek şekilde kullanımını ise birleştirme (*cem'*) olarak ifade eden usul bilginlerinin yanı sıra nadiren de olsa ikisini eş anlamlı olarak kullananlar da bulunmaktadır. Bazen hakikat ve mecazı

birleştirme altında *umumü'l-mecazın* bazen de *umumü'l-mecazın* altında hakikat ve mecazı birleştirme meselesinin incelendiği görülmektedir. Muhakkik usul bilginleri ise mecaz manada kullanılan bir lafzın kapsamına giren tüm fertlerini -bu fertler arasında hakikat mana da olabilir- ifade etmesine *umumü'l-mecaz* derken, bir lafızda ve aynı mahalde hakikat ve mecaz mananın kast edilmiş olmasını *el-cem' beyne'l-hakîka ve'l-mecâz* olarak ifade etmiş ve iki meseleyi birbirinden ayırmışlardır (Pezdevî, 2014: 219; Serahsî, t.y.: 1/184).

Bu noktada konuyla ilgili usulcü ve fakihlere nispet edilen görüşler de hakikat ve mecazı birleştirmenin mecazın umumundan farklı olduğunu göstermektedir. Örneğin İmam Şâfiî'nin bir lafzın hem hakikat hem mecaz anlamının birlikte kastedilebileceği görüşünü benimsediği öne sürülür. Ne var ki onun mecazın umumunu kabul etmediği de kaydedilir. Kaynaklarda geçtiği üzere İmam Şâfiî'ye göre kelamda hakikat asıl, mecaz zaruridir. Dolayısıyla mecazın dilde yer alması insanların günlük konuşma diline bağlı olarak bir zaruret halidir ve ona göre zarureten sabit olanın umumu olmaz. Aynı şekilde Hanefî kaynaklarında mecazın umumunun dilsel bir olgu olarak kabul edildiği, fakat hakikat ve mecazın birleştirilmesinin caiz olmadığı kaydedilmektedir. (Pezdevî, 2014: 220; İbn Hacer, 1379: 1/41).

Kanaatimizce bu karışıklığın sebebi, her iki durumda da hem hakikat hem de mecaz mananın bir lafzın delalet ettiği mananın kapsamına girmesidir. Ancak *umumü'l-mecazda* şümul/kapsayıcılık varken, hakikat ve mecazın birleştirilmesinde kapsayıcılık söz konusu değildir. Son dönem Hanefî fakihlerden İbn Âbidîn'in (ö. 1252/1836) de işaret ettiği üzere mecazın umumunda lafzın hakikat manası mecaz manalarıyla birlikte bir fert olur. Yani bir lafızda her iki fertte (hakikat ve mecaz) gerçekleşecek bir mana kastedilir. Hakikat ve mecazın birleştirilmesinde ise farklı kullanımları olan her iki mana tek bir lafızda ifade edilir (İbn Âbidîn, 1992: 1/194). Görüldüğü üzere gerek dilsel gerekse de usulî birer mesele olarak ikisi birbirinden farklıdır. Örneğin "Annelerinize size haram kılındı..." ayetinde anne (أُمُّ) lafzının kapsamına hakiki manası olan öz anne ile birlikte mecazen nineler de girer. Burada hakikat manası da lafzın ifade ettiği mananın bir ferdidir. Bunun sebebi, lafzın çoğul siyga ile kullanımınıdır ki çoğulluk umum ifade eder. İşte bu *umûmü'l-mecaz* örneğidir. Buna karşılık "Aslanlar meydana indi" ifadesiyle aynı anda hem bilinen yırtıcı

hayvanın hem de cesur bir grup insanın ya da bir ekibin kastedilmesi hakikat ve mecazın birleştirilmesidir.

Anlaşıldığı üzere usul bilginleri, hakikat ve mecazın birleştirilmesiyle bir lafzın aynı anda ve tek bir kullanımla hakikat ve mecaz manasını ifade etmiş olmasını kastederler. Bu nedenle lafzın tekrarlanması, konuşanın, yerin, mahallin veya zamanın değişmesiyle bir lafzın hem hakikat hem de mecaz manayı ifade etmesi bu kabilden değildir. Söz gelimi “baba” kelimesi mecazen hocayı, bir işte duayen kimseyi, yaşlı ve şefkatli birini ifade etmek için kullanılabilir ve bununla bir yerde öz baba başka bir yerde bu manalardan biri kastedilebilir. Bu, hakikat ve mecazın birleştirilmesi kabildendir değildir. Ne var ki aynı anda ve tek bir lafızla hem baba hem de bu manalardan birini ifade edecek şekilde kullanımı bu kabildendir ve gerek dilciler gerekse de usul bilginleri arasında tartışmalıdır (Serahsî, t.y.: 1/184).

3. Hakikat ve Mecazı Birleştirmenin Hükümü

Literatürde hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilebileceğini kabul edenler ve karşı çıkanlar şeklinde temelde iki yaklaşım söz konusudur. Ancak bu iki yaklaşımı benimsemesine rağmen bazı kayıtlarla farklı görüş sergilediği de görülmektedir.

3.1. Hakikat ve Mecazı Birleştirmeyi Caiz Görmeyenler

Ebû Hanîfe başta olmak üzere Hanefîler, hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesini caiz görmezler. Cüveynî gibi bazı Şâfîler, Mâlikîlerden İbnü'l-Arabî ve bir kısım Mutezilî alim de bu görüştedir. Gazzâlî ve Ebü'l-Hüseyn el-Basrî gibi usul bilginleri hakikat ve mecazın birleştirmesini dil açısından caiz görmeseler de aklen kabul ederler. Ancak adı geçen iki usulcünün konuyu müşterekin umumu kapsamında ele aldıkları görülmektedir (Basri, 1403: 1/300; Şîrâzî, 2013: 1/456; Gazzâlî, 2012: 2/141). Osmanlı dönemi âlimlerinden Seyyid Bey de kural olarak hakikat ve mecazın bir lafızda birleşmesini kabul etmeyenler arasındadır (Muhammed, 2010: 126).

Hanefîlere göre şerî naslarda bir lafız ile sadece bir mana murad edilir. Bu onların dil bahislerinde benimsedikleri genel bir kuraldır. Hakikat ve mecazın birleştirilmesini caiz görmemeleri bu kurala dayanır. Buna göre bir lafızdan tek bir mana anlaşılır ve bu şayet hakikat değilse mecazdır, ancak her

ikisi birden değildir. Hanefî usulde bir lafzın hakikat manasını da ifade edecek şekilde mecazi kullanımı ancak umum yoluyla olur, ikisinin birleştirilmesi mümkün değildir. Bu nedenle bir kimsenin “Nehirden su içmeyeceğim” diye yemin etmesi meselesinde hangi yolla olursa olsun o çeşmenin suyundan içmeye hamledilmesi mecazın gerektirdiği hükmün umum ifade etmesi sebebiyledir. Çünkü burada yemin edenin asıl niyeti ne şekilde olursa olsun nehirden su içmemektir. Hatta Ebû Hanîfe bunu da kabul etmeyerek, bu durumda bile ancak nehre ağzını dayayarak doğrudan su içilmesiyle yeminin bozulacağı görüşündedir. Burada bir hususun altını çizmek gerekir ki daha sonra mezhebin yaygın ve muteber görüşü haline gelen bu vb. meselelerdeki içtihatlar, mecazın umumu yoluyla temellendirilmiştir. (Serahsî, t.y.: 1/184).

Bu bağlamda Hanefî usulcü Cessâs, bir lafzın hem hakikat hem de mecâz anlama delalet edebileceğini belirtir. Örneğin النِّكَاح (nikâh) lafzı hem hakikaten اَلْوَطْءُ (cinsel münasebet) hem de mecâzen اَلْعَقْدُ (nikâh akdi) anlamlarında kullanılabilir. O, bir lafzın hem hakikat hem de mecâz anlama delalet edebileceğini belirtirken bunun aynı anda olamayacağını belirtir. Ona göre bir lafız aynı anda hem hakikat hem de mecâz anlama delalet edemez. Cessâs’ın bu görüşü belagat âlimlerinden Cürçânî’nin kinâye bahsinde dile getirdiği bir lafzın aynı anda hem hakikat hem de mecâz anlama delalet edemeyeceği görüşüyle örtüşmektedir (Cessâs, 1994: 1/370).

Bu yaklaşımın sahiplerine göre hakikat mecazın zıddıdır. Buna göre hakikat ve mecazın birleştirilmesini kabul etmek, iki zıddın birleştirilmesi anlamına gelir. Oysa bir lafız iki zıt manayı ifade edecek şekilde kullanılamaz. Dilcilerin de bir lafız aynı anda hakiki ve mecazi anlamda kullandıkları vaki değildir. Yine belagat ve beyan alimleri, bir lafzın mecazi anlamı ifade etmesi için hakiki manaya engel olan bir karinenin bulunmasını şart koşarlar. Arap dili bilginlerinin kahir ekseriyeti, Hanefî usulcüleri, bir grup Mu’tezilî alim, ve Şâfiî usulcülerden bazıları bu görüştedir (Serahsî, t.y.: 1/173). Ancak bu görüşe göre hakikat ve mecazın birleştirilmesinden söz edebilmek için birtakım şartlar aranmaktadır:

1) Lafız müfret/tekil olmalıdır. Tesniye ve çoğul siygalarında lafzın ifade ettiği manaya birden çok fert dâhil olduğu için bu fertlerin bir kısmı hakikat bir kısmı mecaz olabilir. Çünkü tesniye ve çoğul siygalarda lafzın birden çok

ferdi kapsamı alışlagelen bir durumdur ve bu fertlerden biri hakikat diğeri mecaz olabilir. Bu da tağlib, mecazın umum ifade etmesi veya mahallin değişmesi yoluyla gerçekleşir (Beyâtî, 2014: 220).

Esasında bu kriterler aşağıda geleceği üzere çoğu yerdeki tartışmaların yersiz olduğunu gösterir niteliktedir. Nitekim literatürde üzerinde durulan ve bir kısmı naslarda yer alan “anneler”, “babalar”, “evlatlar”, “kızlar” gibi lafızların çoğu müfret değildir. Örneğin “Yoksa Yakub son nefesini verirken siz orada mıydınız? O sırada Yakub oğullarına, “Benden sonra kime kulluk edeceksiniz?” demiş; onlar da “Senin, **babaların** İbrâhim, İsmâil ve İshak’ın ilâhu olan tek Tanrı’ya kulluk edeceğiz; biz sadece O’na teslim olduk” demişlerdi.” ayetinde geçen “babaların” lafzı İshak Peygamber için hakikat, İbrahim (a.s) ve İsmail (a.s) için mecazendir. Çünkü sözün muhatabı olan Yakup (a.s) açısından bakıldığında İbrahim (a.s) dedesi, İsmail (a.s) amcasıdır. Dolayısıyla burada onlara da baba denmesi mecazendir. Bu da hakikat ve mecazın birleştirildiğini ortaya koymaktadır. Ancak burada iki mananın birleştiği lafız çoğul bir kelime olduğundan burada gerçek manada bir birleştirmeden söz etmek mümkün değildir. Kanaatimizce tesniye ve çoğulda mecaz ve hakikatin birleştirilmesi söz konusu değil, buradaki kullanım mecazın umumudur. Yine “*Babalarınızın nikâhladığı kadınlarla evlenmeyin*” ve “*Annelerinizi, kızlarınızı... size haram kıldı*” (Nisâ, 22-23) ayetlerinde geçen “babalara” dedelerin, “annelere” ninelerin ve kızlara” torunların da mecaz yoluyla dahil edildiği bilinmektedir. Dikkat edilirse her üç lafız da çoğuldur. Burada tek bir lafzın hakikat ve mecaz manayı ifade etmesi, mahallin değişmesi sebebiyledir. Nitekim kaynaklarda Hanefî usulcülerin bu konudaki yaklaşımını eleştirenler bu vb. ayetleri delil gösterirler. Onların da bu görüşte olduğu vurgulanarak burada hakikat ve mecazı birleştirdikleri kaydedilir. Dolayısıyla bu ayetlerdeki içtihatlarından hareketle benimsedikleri ilkeye riayet etmedikleri iddia edilir. Serahsî, Irak Hanefilerine nispet ettiği bir görüşte hakikat ve mecazın farklı iki mahalde birleşebileceğini kaydederek bu itiraza cevap verir. Ona göre burada lafzın hakikati baba içinse mecazı da dede için söz konusu olabilir. Ancak aynı mahalde birleşmesi caiz değildir. Tıpkı bir elbisenin yarısının mülk, diğer yarısının ariyet veya kira olma imkanına karşılık tamamının hem mülk hem kira olamayacağı örneğini verir (Serahsî, t.y.: 1/177).

2) *Hakikat ve mecaz tek bir kişi/makam tarafından vazedilmiş olmalıdır.* Biri dilin diğeri örfün vazıyla hakikat ve mecaz birleştirilebilir. Mesela “dabbe” kelimesi hem hakikaten hem mecazen hakikatte toynaklı hayvanları ifade eder. Ancak bu, biri lugavî diğeri örfi hakikat itibariyledir. Bu, yukarıda geçen mahallin değişmesi gibidir.

3) *Sözün sahibi ve bağlam/siyak aynı olmalıdır.* Aynı zaman diliminde aynı yerde tek bir ifadenin iki kişiye ait olması durumunda biri ifadenin hakikat diğeri mecaz manasını kastedebilir. Örneğin “İkisi ona falanca ile nikâhlansan seninle konuşmam (...فالا له إذا نكحت فلانة...)” diye yemin etse biri evliliği diğeri cinsel münasebeti kastedebilir. Konuyla ilgili Bâkillânî’ye nispet edilen bir görüşe göre naslarda biri hakikat diğeri mecaz iki farklı manaya gelen bir lafızla karşılaşıldığında bununla farklı iki zaman dilimi kastedildiği şeklinde yorumlanır. Buna göre her bir mananın farklı zamanlar için söylendiği anlaşılır (Beyâtî, 2014: 222). Bu yorum biçimi her ne kadar makul görünse de farazi kalmaktadır. Çünkü tespit edebildiğimiz kadarıyla naslarda bunun bir örneğine rastlayamadık.

Bazı çalışmalarda bunlardan başka şartlar da zikredilir. Bu kapsamda her iki mananın aynı amacı gerçekleştirme konusunda birleşmemesi, hakikat ve mecazın birleştirileceğine dair bir karinenin bulunmaması ve her iki mananın hükümde ve hükmün illetinde kastedilmiş olmaması gibi şartlardan söz edilir. Ancak bunların hepsi en nihayetinde mecazın umumu başta olmak üzere yukarıdaki şartların kapsamına dâhil edilebilir.

3.2. Hakikat ve Mecazı Birleştirmeyi Caiz Görenler

Mutezîlenin çoğu, Şâfiî usulcülerin bir kısmı, Mâlikîler ve Hanbelîler hakikat ve mecazı birleştirmeyi caiz ve mümkün görürler. Şayet sözün sahibi mecaz ile birlikte hakikate de niyet ederse bir lafız aynı anda hem hakikat hem de mecaz manada kullanılabilir. Örneğin bir kimse karısına dokunmayacağına dair yemin ettiğinde bununla hem tenine dokunmayı hem de cinsel birlikteliği kastedebilir. Bu durumda “dokunma” lafzı hem mecazî hem de hakikat manada kullanılmış olur. Ancak bunlardan sadece birine niyet ederse sadece o manaya hamledilir. Bu yaklaşıma sahip olan usul âlimlerinden Kadı Abdülcebbar’a göre bir lafızda hem hakikat hem de mecazın birleştirilmesine engel bir durum yoksa bunun mümkün olacağını, fakat bunu engelleyen bir

karine varsa hakikat ve mecazın bir lafızda birleşmesinin mümkün olmadığını ifade eder. Örneğin “yap (افعل)” kelimesinin hakikat manası emir, mecazi manası tehdittir. Emir manada kullanıldığında bir şeyin yapılmasını, tehdit anlamında kullanıldığında bir şeyin yapılmamasını ifade eder. Bir şeyin hem yapılmasını hem de yapılmamasını istemek mümkün olmadığından bu vb. durumlarda hakikat ve mecazın birleşmesinden söz edilmez. Bu çerçevede İmam Şâfiî’ye nispet edilen bir görüşe göre lafzın hakikat veya mecaz manalarından sadece birine hamledileceğine dair bir karine veya delil yoksa iki manayı birleştirmenin vacip olduğu kaydedilir. Gazzâli ve Ebü’l-Hüseyn el-Basrî’ye göre mecazın umumu aklen mümkün olsa da dil açısından bunu sadece tesniye ve çoğul siygalarında kabul ederler. Bunun gerçekte mecazın umumu ile ilgili olduğu yukarıda geçmişti. Bu nedenle adı geçen iki âlimin gerçek manada hakikat ve mecazın birleştirilmesini caiz görmediklerini ifade etmek yanlış olmaz (Basri, 1403: 1/301; Gazzâlî, 2012: 2/141).

Bu görüş sahipleri, hakikat ve mecazın bir lafızda birleşmesinin aklen mümkün olduğunu ve bunun vuku bulduğunu ifade ederler. Onlara göre lafzın müfred, tesniye veya çoğul olması arasında da bu anlamda bir fark yoktur. Yine lafzın ispat veya nefiy konumunda olması arasında da fark gözetmezler. Bu gruptakiler görüşlerini temellendirmek üzere aklî ve şerî birçok argüman kullanırlar. Bu kapsamda Kur’an’da abdesti bozan bir durum olarak “dokunma (لامس)” lafzının hem hakikat hem de mecaz manasında kullanıldığını delil gösterirler. Onlar bu ayette geçen “kadınlara dokunduğunuzda...” ifadesinin hem tene dokunma olarak hem de cinsel münasebet olarak anlaşılmasının önünde hiçbir engel olmadığına dikkat çekerek hakikat ve mecazın birleştirilmesinin mümkün olduğunu savunurlar (Cüveynî, 1997: 1/121).

Bunun dışında bir lafzın bir yerde hakikat başka bir yerde mecaz manada kullanılması mümkünse iki manayı birleştirmenin de caiz olacağını ifade ederler. Farklı bir tabirle onlara göre bir lafza ayrı ayrı hakikat ve mecaz mana verilmesi caizse aynı anda iki mananın verilmesi de caizdir. Yine Sîbeveyh gibi bazı dilcilerin bu konudaki görüşlerini de hakikat ve mecazı birleştirmeye delil olarak gösterirler. Ayrıca insanların bazen bir lafızda her iki manayı kastetmek isteyeceklerine işaret ederler. Her iki mananın aynı yerde tek bir lafızda birleştiği iddialarını temellendirmek üzere o lafzın nasıl anlaşıldığına dair sahabe görüşlerine başvurdukları da görülmektedir. Örneğin “Kadınlara do-

kunduğunuzda...” ayetinde geçen “dokunma” ile ilgili İbn Ömer’in “Karına dokunman, karını öpmen mülamesedir” dediğine dikkat çekerler. Bazı çağdaş araştırmacıların da işaret ettiği gibi bu yaklaşım sahiplerinin verdiği örneklerin çoğu genelde mecazın umumuyla ilgilidir, ikisinin birleştirilmesi değildir (Beyâtî, 2014: 232-35).

Görüldüğü üzere Şâfiî usulcülerin başını çektiği kelamcı usulcüler günlük hayatta ve dilde hakikat ve mecazın birleşmesinin imkânını tespit etmeye çalışarak bunun naslarda da mümkün olabileceğini savunurlar. Buradan hareketle ihtiyat ilkesini de işleterek buna engel olan açık bir emare, işaret, delil bulunmadığı müddetçe hakikat ve mecazın birleşmesini kabul etmiş ve nasları anlamada bir yöntem olarak uygulamışlardır. Ne var ki ileri sürdükleri aklî ve şerî delillerin bu görüşlerini temellendirme konusunda yeterli olmadığı günümüzde birçok araştırmacı tarafından dile getirilmektedir. Bu nedenle gerçek manada hakikat ve mecazın birleştirilmesini caiz görmeyenlerin yaklaşımının daha isabetli olduğunu ifade etmek mümkündür.

Sonuç

Her dilde olduğu gibi Arapçada da hakikat ve mecaz olgusu objektif bir gerçeklik olarak kabul edilmiştir. Bu genel kabulden hareketle gerek dilciler gerekse fıkıh usulcülerini bir lafzın hem hakikat hem de mecaz manaya sahip olabileceğini kabul ederler. Ancak hakikat mananın asıl olduğu ve lafzı hakikat manasına hamletme mümkün olmadığında mecaz manaya gidileceği genel bir kuraldır. Bir başka dil kuralı; lafızlara bir anlam yüklemenin, manasız (mühmel) bırakmaktan evla olduğudur. Bu konuda ittifak söz konusudur. Ne var ki bir lafza aynı anda hem hakikat hem mecaz manaya hamletme yani hakikat ve mecazın birleştirilmesi hususu tartışmalıdır.

Hakikat ve mecazı birleştirme meselesi, klasik kaynaklarda ve çağdaş literatürde mecazın ve müşterekin umumu ile girift halde işlenmiştir. Bu da hakikat ve mecazın birleştirilmesinin mecazın umumu ile karıştırılmasına yol açmıştır. İki mesele bazı noktalarda kesişiyor olsa da bu çalışmada birbirlerinden farklı olduğu tespit edilmiştir. Mecazın umumunda lafzın hakikat manası mecaz manayla birlikte bir fert olur. Yani bir lafız her iki fertte (hakikat ve mecaz) gerçekleşecek bir manayı ifade edecek şekilde kullanılır. Bu da çoğul ve tesniye siygalara ile kullanılan lafzın taşıdığı manadaki asıl maksadın

hem hakikat hem de mecaz manaları kapsaması şeklinde olur. Hakikat ve mecazın birleştirilmesinde ise farklı kullanımları olan her iki mana tek bir lafızda ifade edilir.

Belagat âlimlerinin büyük bir kısmının hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesini kabul ettikleri vârid değildir. Bununla birlikte belagat âlimlerinin hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesi meselesine dair görüşleri dört grupta tasnif edilebilir: Hakikat ve mecazın bir lafızda birleştirilmesini açıkça kabul edenler, bu görüşe açıkça karşı çıkanlar, tevil yoluyla kabul edenler ve tevil yoluyla karşı çıkanlar.

Dilcilerin kahir ekseriyeti, Hanefî usulcüler, bazı Mutezili âlimler ve muhakkik Şâfiîler, hakikat ve mecazın birleştirilmesini kabul etmezler. Ancak bu prensip lafzın müfret ve mahallin aynı olması şartına bağlıdır. Ayrıca lafzın tekrar etmemesi, konuşanın, yerin ve zamanın da değişmemesi gerekir. Buna karşılık bir grup Şâfiî, Mâlikîler ve Hanbelîler hakikat ve mecazın birleştirilmesini caiz görürler. Bu, usulî ihtilafın fikhî hükümlerdeki ihtilaflara yansması olmuştur. Ancak her iki taraf, yaklaşımlarını temellendirmek üzere ileri sürdükleri şartlarla ihtilafın alanı daralmıştır. Bu nedenle konuya bağlı olarak sanıldığı kadar kapsamlı bir ihtilaf söz konusu değildir.

Kanaatimizce hakikat ve mecazın birleştirilmesi konusunda şerî naslarla beşerî kaynakları ayrı tutmak gerekir. Naslarda hakikat ve mecazın birleştirilmesinin caiz olmadığı şeklindeki görüşün tercihe şayan ve isabetli olduğunu ifade edebiliriz. Zira hikmet sahibi olan Şârî Teâla'nın ve onun adına hüküm koyma yetkisine sahip Hz. Peygamber'in (s.a.s) tek bir lafızla kapsayıcılık özelliği olmadan birden çok mana kastetmiş olmaları düşünülemez. Her şeyden önce bu; teklifin anlaşılır olması prensibine uygun düşmemektedir.

Kaynakça

- 'Alevî, Yahya b. Hâmza b. Ali b. İbrahim. (2002). *et-Tirâz li esrâri'l-belâğa ve 'ulûmi hakâiki'l-i'câz*. 1. bs. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Altuntaş, Halil ve Muzaffer Şahin, çev. (2011). *Kurân-ı Kerîm Meâli*. 12. bs. Ankara: Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları.
- Avnî, Hâmid. t.y. *el-Minhâcu'l-vâdih li'l-belâğa*. el-Mektebetu'l-'Ezheriyye.

- Ayran, Şükrü. (2017). "Hanefi Fıkıh Usulcülerinin Hakikat ve Mecaz Anlayışı". Doktora, İnönü Üniversitesi, Malatya.
- Basri, Ebü'l-Hüseyn. (1403). *el-Mu'temed fi usûli'l-fikh*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Bayâtî, Ahmed. (2014). "el-Cem' beyne'l-hakîka ve'l-mecaz 'inde'l-usûliyyîn ve eserüh fi ihtilâfi'l-fukahâ". *Mecellet Câmî'ati'l-Enbâr lil-ulûmi'l-İslâmiyye* 5 (20): 196-264.
- Bolelli, Nusrettin. (2013). *Belâgat Beyân-Me'ânî-Bedî' İlimleri*. 8. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Bulut, Ali. (2013). *Belâgat Meânî-Beyân-Bedî'*. 1. bs. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları.
- Cessâs, Ebû Bekr er-Râzî. (1405). *Ahkâmü'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâr İhyâü't-Türâsi'l-'Arabî.
- Cessâs, Ebu Bekr er-Râzî. (1994). *el-Füsûl fi'l-usûl*. Kuveyt: Vizâretü'l-Evkâfi'l-Kuveytiyye.
- Cunâcî, Hasan b. İsmail b. Hasan. t.y. *el-Belâğatu's-sâfiye fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. 6. bs. Kahire: el-Mektebetu'l-Ezheriyye.
- Cürcânî, 'Abdulkâhir. (1991). *Esrâru'l-belâğâ*. 1. bs. Kahire: Matbaatu'l-Medenî.
- Cürcânî, 'Abdulkâhir. (1992). *Delâilu'l-î'câz*. 3. bs. Kahire: Matba'atu'l-Medenî.
- Cürcânî, es-Seyyid eş-Şerîf. (1983). *Kitâbu't-ta'rîfât*. 1. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Cüveynî, Ebü'l-Meâlî. (1997). *el-Burhân fi usuli'l-fikh*. Beyrut: Daru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Desûkî, Muhammed b. Arefe. t.y. *Hâşiyetu'd-desûkî 'ale muhtasari'l-me'ânî*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Gazzâlî, Ebû Hâmid. (2012). *el-Müstasfâ min 'ilmi'l-usûl*. Beyrut: Müessesetu'r-Risâle.
- Göç, Emine. (2014). "'Lemsü'n-nisâ'nın Abdeste Etkisi Konusundaki Fıkıhî Tartışmalar". *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* (35): 45-62.

- Habenneke, Abdurrahman b. Hasan. (1996). *el-Belâğatu'l-'Arabiyye*. 1. bs. Dımeşk: Dâru'l-Kalem.
- Hakikat Ve Mecaz Tartışmaları, İ. D. (2013). İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları Özel Sayı Makaleleri. İslami İlimler Dergisi, İslam Düşüncesinde Hakikat ve Mecaz Tartışmaları Özel Sayısı.
- Hâsimî, Seyyid Ahmed. (2013). *Cevâhiru'l-belâğa fi'l-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- İbn Âbidîn, Muhammed Emin b. Ömer b. Abdilaziz ed-Dımaşkî. (1992). *Reddü'l-muhtâr 'ale'd-dürri'l-muhtâr şerhu tenvoiri'l-epsâr*. Beyrut: Dâru'l-Fikr.
- İbn Hacer, el-Askalânî. (1379). *Fethu'l-Bârî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullâh b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh. (1985). *Muğni'l-lebîb 'an kutubi'l-e'ârîb*. 6. bs. Dımeşk: Dâru'l-Fikr.
- İbnu'l-Esir, Ebu'l-Feth Ziyâuddîn. t.y. *el-Meselu's-sâir fi edebi'l-kâtib ve's-şâ'ir*. Kahire: Dâru Nahda Mısır.
- İltaş, Davut. (2011). *Fıkıh Usulünde Mütekellimin Yönteminin Delalet Anlayışı*. İstanbul: İSAM Yayınları.
- Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb. (2003). *el-İdâh fi 'ulûmi'l-belâğa el-me'ânî ve'l-beyân ve'l-bedî'*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Kazvîni, Muhammed b. Abdurrahman el-Hatîb. (2010). *Telhîsu'l-miftâh*. 1. bs. Karaçi: Mektebetu'l-Buşrâ.
- Kesgin, Hafsa. (2016). "Belâgat İlmindeki Mecâz-Kinâye Kavramlarının Fikhî Hükümlere Etkisi". Yalova Sosyal Bilimler Dergisi, 6 (11): 257-283.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. (1993). *'Ulûmu'l-belâğa el-beyân el-me'ânî el-bedî'*. 3. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye.
- Muhammed Ahmed Kasım ve Muhyiddîn Dîb. (2003). *'Ulûmu'l-belâğa el-bedî' ve'l-beyân ve'l-me'ânî*. 1. bs. Trablus: el-Muessedu'l-Hadîse li'l-Kitâb.
- Muhammed, Seyyid Bey. (2010). *Fıkıh Usulü Giriş*. İstanbul: Düşün Yayıncılık.

- Pezdevî, Fahrulislam. (2014). *Kenzü'l-ousûl ilâ ma'rifeti'l-usûl*. Beyrut: Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye.
- Polat, Hüseyin. (2021). "el-Burhân fî ulûmi'l-Kur'ân'da Hakikat ve Mecaz". *Mizanü'l-Hak: İslami İlimler Dergisi* , (13): 221-252.
- Sa'îdî, 'Abdulmuteâl. (2005). *Buğyetu'l-îdâh li telhîsi'l-miftâh fî 'ulûmi'l-belâğa*. 17. bs. Kahire: Mektebetu'l-Âdâb.
- Samar, Mahmut. (2020). "İslam Hukuk Usulünde Müşterek Lafzın Manaya Delaletine Dair Tartışmalar". *Eskiye: Anadolu İlahiyat Akademisi Araştırma Dergisi* (42): 961-84.
- Sami, İsmetullah. (2018). *İslam Hukuk Usulünde Mecaz*. İstanbul: İFAV Yayınları.
- Sekkâkî, Ebu Yakub Yusuf b. Ebî Bekr b. Ali. (1987). *Miftâhu'l-'ulûm*. 2. bs. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-'İlmiyye.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme. (1993). *el-Mebsût*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Serahsî, Şemsü'l-Eimme. t.y. *Usulü's-Serahsî*. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife.
- Subkî, Bahâuddîn. (2003). *'Arûsu'l-efrâh fî şerhi telhîsi'l-miftâh*. 1. bs. Beyrut: el-Mektebetu'l-'Asriyye.
- Şâkir, Cemîle. (2008). "Vukû'u'l-mecâz fî'l-edilleti's-şer'iyye". Yüksek Lisans, Câmî'atu'l-Melik Hâlid, Abha/Suudi Arabistan.
- Şîrâzî, Ebu İshak. (2013). *el-Luma' fî usûli'l-fıkh*. Kahire: el-Mektebetü't-Tevfikîyye.
- Yerlikaya, Ünal. (2018). "Hanefî Düşünce de Hakikat-Mecâz İlişkinin Kavranış Biçimine Etkisi Bakımından Sebep-İllet Hüküm İlişkisi". Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi , (30) , 48-70.
- Zuhaylî, Mustafa. (2006). *el-Vecîz fî usuli'l-fıkhî'l-İslâmî*. Dimeşk: Dâru'l-Hayr.